

Een archeologische opgraving naast de Michaëlkerk te Leersum, gemeente Leersum (U.)

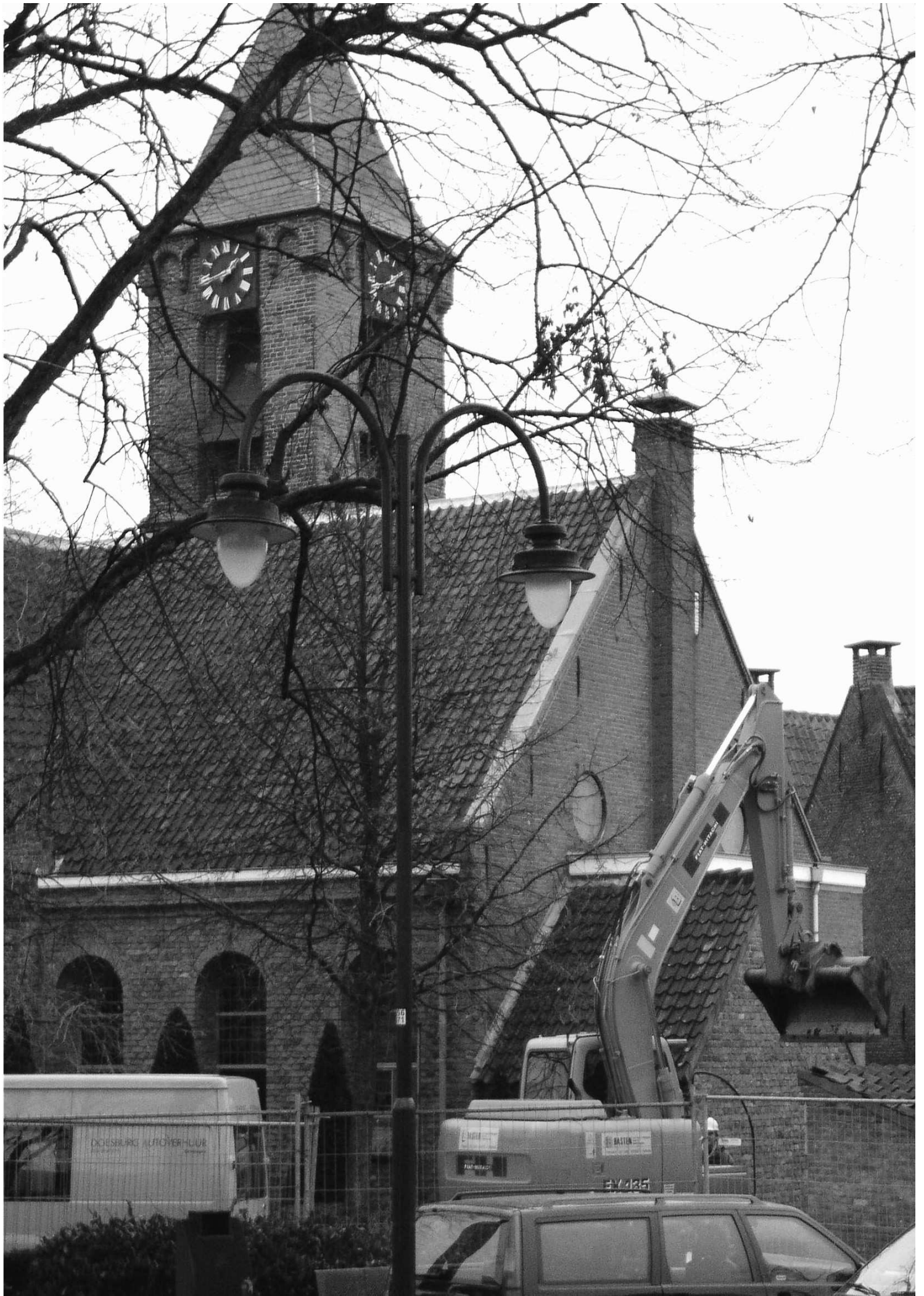
M.A. Huisman

Met bijdragen van K.L.B. Bosma & S.J. Tuinstra

ARC-Publicaties 115

**Groningen
2004**

Colofon

ARC-Publicaties 115

Een archeologische opgraving naast de
Michaëlkerk te Leersum,
gemeente Leersum (U.)

Tekst

M.A. Huisman, met bijdragen van
K.L.B. Bosma & S.J. Tuinstra

Foto's

L. de Jong

Digitale beeldverwerking

B. Schomaker

Tekstredactie

A. Ufkes & K.L.B. Bosma

Eindredactie

J. Schoneveld

Omslag

De Michaëlkerk te Leersum tijdens het
onderzoek, foto M.A. Huisman.

Groningen, 2004

De volledige lijst met ARC-Publicaties is te vinden op www.arcbv.nl

Inhoud

1	Inleiding	3
	<i>M.A. Huisman</i>	
1.1	Aanleiding van het onderzoek	3
1.2	Ligging van het onderzoeksgebied	3
1.3	Objectgegevens	5
1.4	Doel van het onderzoek	5
1.5	Onderzoeksgeschiedenis	7
1.6	Werkwijze	10
2	Resultaten	13
	<i>M.A. Huisman</i>	
2.1	Bodemopbouw en gaafheid van de vindplaats	13
2.2	Sporen en structuren	14
3	Aardewerk	21
	<i>K.L.B. Bosma</i>	
3.1	Inleiding	21
3.2	Werkwijze	21
3.3	Resultaten	21
3.4	Conclusie	23
4	Overig vondstmateriaal	27
	<i>M.A. Huisman</i>	
4.1	Inleiding	27
4.2	Menselijk botmateriaal	27
4.3	Dierlijk botmateriaal	27
4.4	Bouwmateriaal	28
4.5	Natuursteen	28
4.6	Glas	28
4.7	Metaal	28
4.8	Pijpaarde	29
5	Synthese	31
	<i>M.A. Huisman</i>	
5.1	Pre- en protohistorie	31
5.2	Volle Middeleeuwen en later	31

6 Conclusies en aanbevelingen	33
<i>M.A. Huisman & S.J. Tuinstra</i>	
6.1 Conclusie	33
6.2 Aanbeveling	35
Literatuur	37
Bijlagen	39

1 Inleiding

M.A. Huisman

1.1 Aanleiding van het onderzoek

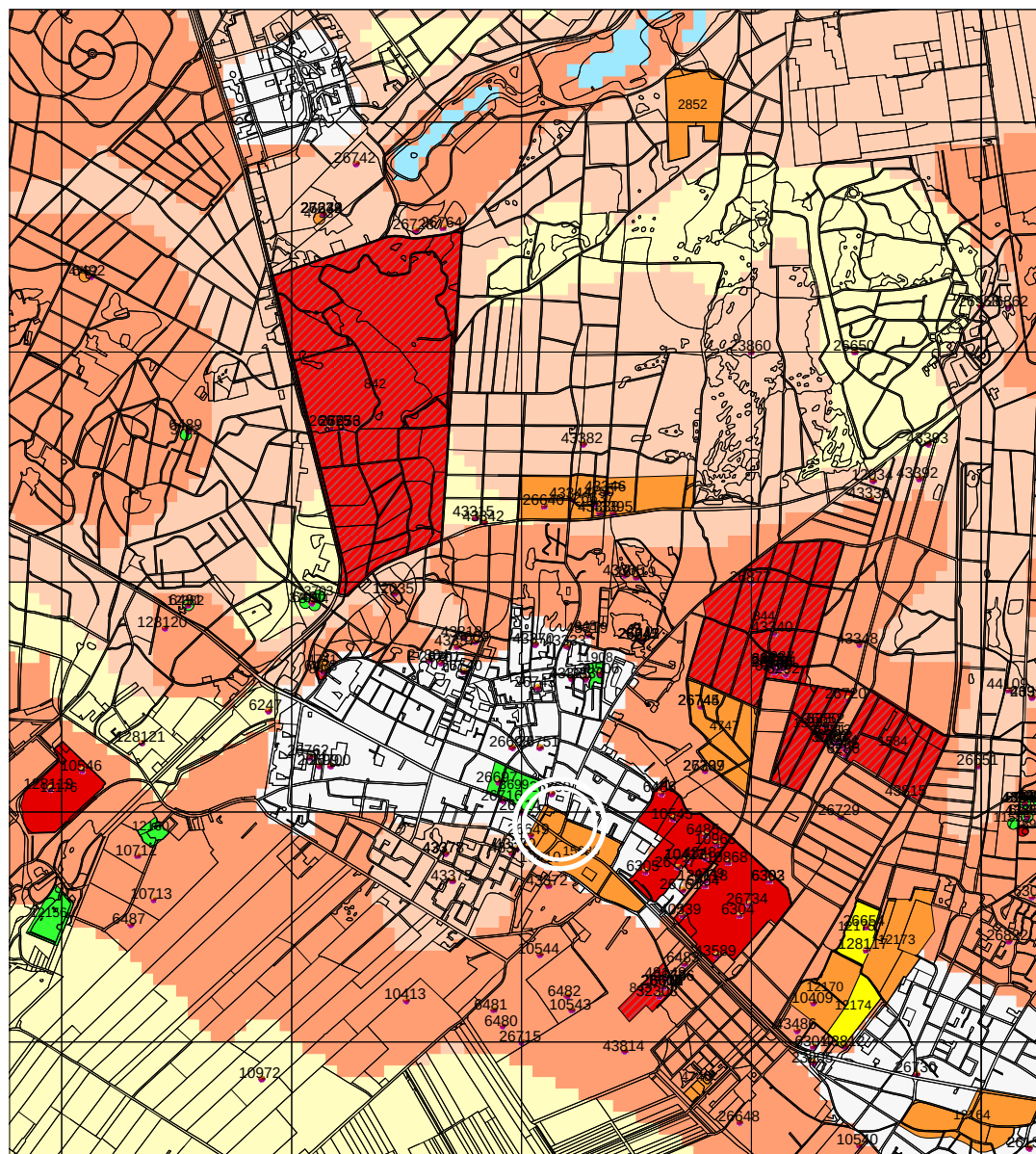
De Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Leersum is voornemens om de bestaande, monumentale kerk uit te breiden met een onderkelderde multifunctionele ruimte. Deze zal in het verlengde komen te liggen van de aanbouw uit 1895 en de contouren van de erfscheiding volgen. De resultaten van een verkennend archeologisch booronderzoek, uitgevoerd door het Archeologisch Dienstencentrum (ADC), gekoppeld aan de status van de kerk als Rijksmonument waren voor de kerkvoogdij reden om Archaeological Research & Consultancy (ARC bv) opdracht te geven tot het uitvoeren van een archeologische opgraving. Het benodigde Programma van Eisen is opgesteld door drs. T. Goossens (ADC) en goedgekeurd door drs. R. Kok (provincie Utrecht). De directievoering namens de kerkvoogdij was in handen van Grontmij advies en Techniek, in de persoon van dr. J. van der Roest.

Het onderzoek is door ARC bv in twee gedeelten uitgevoerd. Op 24 en 25 november 2003 is een proefsleuf aangelegd, direct gevolgd door een driehoekige uitbreiding. Na de sloop van de aanwezige fietsenberging is op 23 december het resterende deel van het plangebied onderzocht. Het onderzoek stond onder leiding van drs. S.J. Tuinstra. De velddocumentatie werd verzorgd door mw. drs. M.C. Blom en drs. M.A. Huisman. Zij kregen de gewaardeerde hulp van dhr. G. van der Pol (AWN afdeling Utrecht). De graafmachine werd in de eerste fase geleverd door de firma Basten (Horssen). Tijdens de daarop volgende werkzaamheden werd gebruik gemaakt van een rupskraan en machinist van de aannemer van het bouwproject, de firma Legemaat uit Woudrichem. Tijdens de uitwerking van de opgravingsgegevens werd specialistische ondersteuning geboden door mw. drs. G.M.A. Bergsma, mw. drs. K.L.B. Bosma, dr. H. Buitenhuis, L. de Jong en B. Schomaker.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

Het onderzoeksterrein ligt in het centrum van Leersum, tussen de Nederlands Hervormde Kerk en het marktplein in (afb. 1.1 en 1.2). Het huidige dorp Leersum is ontstaan langs de Utrechtse weg (Rijksstraatweg), die van Utrecht tot Amerongen de hoge delen van de Utrechtse Heuvelrug volgt. Deze Utrechtse heuvelrug is een stuwwal, die gevormd is door het landijs in de Weichsel-ijstijd. Ten zuidwesten van de heuvelrug ligt het Kromme Rijngebied, uitgesleten door diverse opeenvolgende

Legenda

- GRID_1KM
- TOP10 ((c)TDN)

- WAARNEMINGEN

MONUMENTEN

- archeologische betekenis
- archeologische waarde
- zeer hoge arch waarde, beschermd
- hoge archeologische waarde
- zeer hoge archeologische waarde

IKAW

- zeer lage trefkans
- lage trefkans
- middelhoge trefkans
- hoge trefkans
- lage trefkans (water)
- middelhoge trefkans (water)
- hoge trefkans (water)
- water
- niet gekarteerd

0 1 km

ROB
ArchisII

Afbeelding 1.1 De ligging van het onderzoeksgebied (binnen de cirkel) en overzicht van bekende archeologische waarden in de omgeving. Bron: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Archis II, 19 april 2004.

riviersystemen. In de directe omgeving van Leersum zijn vooral de Werkhovense stroomrug, De Houtense stroomrug en het huidige Kromme Rijn- en Neder Rijn-systeem relevant (Berendsen & Stouthamer 2001, catalogusnummers 74, 85, 116 en 181). De overgangszone tussen de stuwwal en de fluviatiele afzetting wordt gevormd door uitwaaiende pakketten smeltwaterafzettingen (STIBOKA 1986, vormeenheid 5G1: sandr), die als hellende terrassen op de flanken van de stuwwal zijn afgezet in de periode dat het landijs zich terugtrok. Dat dit soms gepaard ging met hevige erosie blijkt uit het zogeheten ‘Gat van den Berg’, een smeltwatergat in de Utrechtse Heuvelrug direct ten noorden van Leersum. De bebouwde kom van Leersum is als niet gekarteerd gebied op de bodemkaart (STIBOKA 1966) aangemerkt. Op de stuwwal direct ten noorden van de dorpskern hebben zich holt- en loopodzolgronden gevormd. De bodemvorming in de smeltwaterafzettingen ten zuiden van het dorp heeft, in combinatie met het gebruik als akkerland, geresulteerd in lage en hoge zwarte enkeerdgronden. Het is aannemelijk dat deze bodemtypen zich onder de huidige nederzetting doorzetten.

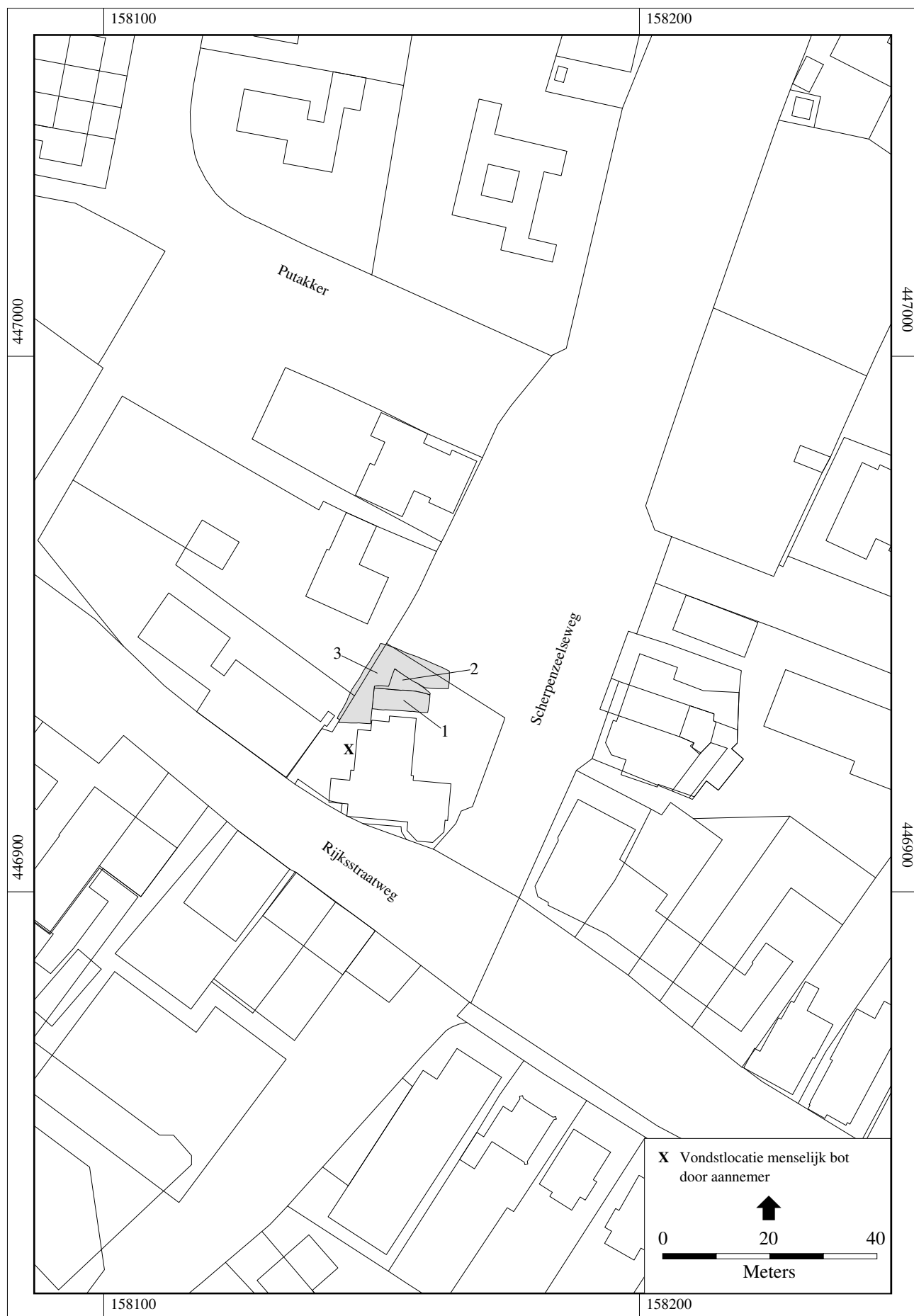
1.3 Objectgegevens

ARC-Projectcode	2003/284
Provincie	Utrecht
Gemeente	Leersum
Plaats	Leersum
Toponiem	Hervormde Kerk, Rijksstraatweg 78
Kaartblad	39B
Coördinaten	158.150/446.935
Periode	Romeinse Tijd–Nieuwe Tijd
Type object	Kerk, nederzetting
Type bodem	Zandgrond
Geomorfologie	Stuwwal (Utrechtse Heuvelrug) en smeltwaterafzettingen

1.4 Doel van het onderzoek

Het onderzoek had als doel het zo goed mogelijk beantwoorden van een aantal specifieke wetenschappelijke onderzoeksvragen. Deze vragen zijn in het Programma van Eisen (PvE) gespecificeerd:

- 1 *Zijn muurresten aanwezig? Zo, ja horen deze muurresten bij het rijksmonument de Michaëlkerk en is er een fasering in de muurresten aan te brengen?*
- 2 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit, datering en inhoudelijke informatiewaarde van de sporen, structuren en bijbehorende vondsten uit de steenbouwfase?*
- 3 *Zijn er resten van houtbouw en bijbehorende sporen en structuren die mogelijk voorafgingen aan de steenbouw van de Michaëlkerk en de bij- en aanbouwen?*
- 4 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit, datering en inhoudelijke informatiewaarde van de sporen, structuren en bij-*

Afbeelding 1.2 Overzicht van het onderzoeksgebied met daarop aangegeven de aangelegde werkputten; kaart B. Schoemaker.

behorende vondsten uit de houtbouwfase?

- 5 *Zijn er begravingen aanwezig?*
- 6 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit, datering en inhoudelijke informatiewaarde van de begravingen? Zijn er aanwijzingen dat de begraafplaats in het verleden is geruimd?*
- 7 *Zijn er sporen aanwezig uit de pre- en protohistorie (Laat-Neolithicum tot en met Romeinse Tijd) en de Vroege Middeleeuwen?*
- 8 *Tot wat voor type structuren zijn de sporen te groeperen en wat is de meer specifieke datering?*
- 9 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit, datering en inhoudelijke informatiewaarde van de sporen en bijbehorende vondsten? In hoeverre zijn de sporen aangetast door de aanleg van de es? Is er onder de es een concentratie van aardewerk en/of vuursteen (Laat-Neolithicum–Bronstijd) aanwezig, die wijst op een vondstniveau?*
- 10 *Hoe ziet de stratigrafische opbouw van het terrein eruit? Hoeveel lagen met begravingen zijn aanwezig?*

1.5 Onderzoeksgeschiedenis

Archeologisch onderzoek

In het kader van de huidige bouwplannen is door het Archeologisch Diensten Centrum (tegenwoordig ADC ArcheoProjecten BV) een bureauonderzoek en een archeologisch booronderzoek uitgevoerd. De resultaten van het bureauonderzoek laten zien dat het smeltwaterterras vanaf de steentijd in trek was als vestigingslocatie (Jongste & Van Dinter 2003, pp. 5–8). Op basis van de archeologische context verwachten Jongste & Van Dinter (2003) sporen uit de IJzertijd en Vroege Middeleeuwen in de ondergrond. Eventuele grondsporen uit Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd hangen naar verwachting samen met de functie en betekenis van de kerk. Op het terrein zijn dertien handmatige grondboringen gezet, tot enkele decimeters in de natuurlijke ondergrond. Op basis hiervan is de volgende bodemopbouw geïnterpreteerd:

- 0 tot 60 cm –MV: donkerbruingrijs tot zwart, matig tot sterk humeus, kalkloos fijn zand (150–200 μm) esdek; oude akkerlaag.
- 60 tot 100/120 cm –MV: lichter bruin zwak humeus, kalkloos fijn zand (150–210 μm) onderkant es, mogelijk oude B-horizont.
- Vanaf 100/120 cm –MV: geel, niet humeus, kalkloos fijn tot matig grof zand (150–300 μm) C-horizont; fluvioglaciaal moedermateriaal.

In de bovenste laag, die als esdek geïnterpreteerd wordt, zijn in meerdere boringen fragmenten van botmateriaal en ijzeren spijkers aangetroffen. Door de sterk gefragmenteerde staat van het bot was het niet mogelijk te bepalen of dit van menselijke dan wel dierlijke oorsprong was. In combinatie met de geringe verschillen in de bodemopbouw over het gehele terrein zien Jongste & Van Dinter (2003) in de aanwezigheid van dit vondstmateriaal een aanwijzing dat de kans gering is dat het kerkhof in de afgelopen eeuwen geruimd is.

De ruimtelijke spreiding en de geringe afmetingen van (een groot deel van) de proto- en prehistorische sporen resulteren in een geringe trefkans bij dergelijk

archeologisch booronderzoek. De verwachting is echter dat deze onder de oude bodemhorizont, indien aanwezig, wel goed bewaard zijn gebleven. Jongste & Van Dinter (2003) bevelen dan ook een vervolgonderzoek door middel van proefsleuven aan.

In juni 2000 zijn tijdens rioleringswerkzaamheden ten behoeve van de verbreding van de Rijksweg waarnemingen direct ten zuiden van de kerk gedaan. De provincie Utrecht onderzocht het wegcunet, volgend op een melding van de vondst van muurwerk en een waterput. De oudste resten bleken te liggen ter hoogte van de consistorie-uitbouw en te dateren uit de periode 1500–1600. Daarnaast zijn enkele jongere muurrestanten aangetroffen die echter helaas niet te koppelen waren aan historisch bekende bouwwerken (Van Rooijen 2002).

Binnen de bebouwde kom van Leersum en de directe omgeving daarvan zijn veel archeologische vondsten gedaan uit allerlei perioden. Naar een deel daarvan is in het verleden archeologisch onderzoek gedaan (afb. 1.1). Zo zijn in 1961 waarnemingen aan een Merovingisch grafveld gedaan tijdens rioleringswerkzaamheden. Dit grafveld was sinds de jaren '30 van de vorige eeuw bekend en ligt ongeveer 350 meter ten noordoosten van de kerk. In het kader van de rapportage zijn tevens de vondsten uit de jaren '30 onderzocht en beschreven (Ypey 1965–1966). De vondsten stammen voornamelijk uit de 7e en de eerste helft van de 8e eeuw.

In het kader van het project “Engen in bodembeschermingsgebieden” is door RAAP in 1996 een inventariserend booronderzoek uitgevoerd. Hierbij is langs de Rijksweg in het centrum van Leersum een akkerlaag uit de IJzertijd, afgedekt door een pakket plaggen, aangetroffen. Sindsdien staat dit terrein te boek als een terrein van hoge archeologische waarde (CMA 039B-040)¹.

De best zichtbare archeologische overblijfselen liggen ten noordwesten van het huidige dorp. Op de Zuilensteinse kop liggen hier zes grafheuvels ten teken van prehistorische bewoning. Op basis van de relatief geringe afmetingen van de *tumuli* en de vondst van scherven Drakenstein-aardewerk worden zij in de Midden-Bronstijd gedateerd (Reusink 1988, p. 31).

Uit de diverse overige vondstmeldingen en waarnemingen blijkt dat dit gebied ook al in de vroege prehistorie bewoond dan wel gebruikt werd. In ieder geval zijn vondsten uit het Neolithicum bekend (Reusink 1988, afb. 18; Jongste & Van Dinter 2003, p. 7) en zeker op de hoge delen mogen ook vondsten uit het Mesolithicum verwacht worden.

Historisch onderzoek

Het belangrijkste historische overzichtswerk voor de provincie is verschenen onder redactie van Dekker et al. (1997). Naast de uitstekende inleidende hoofdstukken over archeologie (Van Es 1997, Hessing 1997), is met name het door Dekker geschreven hoofdstuk over het ontstaan van parochies van belang voor ons onderzoek. De auteur grijpt daarvoor terug naar de relevante hoofdstukken uit zijn eerdere publicatie over het Kromme Rijngebied (Dekker 1983), die door zijn regionale aard gedetailleerder kan zijn. De onderstaande samenvatting van de kerkelijke geschiedenis van de regio is aan deze twee publicaties ontleend.

---

¹Gegevens ontleend aan Archis II op 19-04-04, monumentnummer 4749.

De provincie Utrecht behoort tot de eerste delen van Nederland waar het Christendom vaste voet aan de grond kreeg. Toen de Franken rond 690 n. Chr. de Vikingbezitters uit Dorestad verdreven, volgde de Angelsaksische missionarius Wilibrord in hun voetsporen. Hij werd in 695 tot bisschop der Friezen benoemd en kreeg Utrecht als zetel toegewezen. In de 8e en 9e eeuw vormden Utrecht en Dorestad het hart van het Christelijke gebied. In de 10e eeuw was er sprake van een ernstige stagnatie door hernieuwde vikingaanvallen. Een groot deel van de eeuw stond dan ook in het teken van de herbouw van verwoeste kerken en het verstevigen van de het bisschoppelijk gezag. Rond het jaar 1000 waren er in de huidige provincie Utrecht circa twintig kerken, hetgeen een uitzonderlijk hoge dichtheid betekende. Oude kerken uit deze fase zijn onder andere de kerk van Houten, Leusden, Zeist en Doorn.

In de 11e en 12e eeuw was er sprake van een grote expansie. De bisschop nam grootschalige ontginningen ter hand, zowel in het Kromme Rijngebied als op de Heuvelrug. Hierbij werden vanuit de oude parochies nieuwe kerken gesticht die als kern van nieuwe parochies gingen functioneren. Voorbeelden van deze kerken van de tweede generatie zijn de kerkstichtingen te Amerongen, Soest, Weesp, Abcoude, Oudewater en Bodegraven. Als gevolg van het eigenkerkrecht resorteerden deze nieuwe kerken rechtstreeks onder de moederkerk. In deze periode ontstonden tevens de eerste stenen kerken.

In de 11e en 12e eeuw veranderde er echter ook het één en ander in de kerkelijke organisatie. Gekoppeld aan de opkomst van kloosters en kloosterorden ontstonden er kappittels en daarnaast werd een deel van de bevoegdheden van de bisschop overgedragen aan een nieuwe functionaris, de aartsdiaken. Het oostelijke deel van het Kromme Rijngebied en de rand van de Heuvelrug vormden samen het dekenaat Gooiland, dat tot het aartsdiakonaat van de Dom behoorde. Een andere verandering was dat volgens de bisschop de woeste gronden niet automatisch toebehoorden aan de aangrenzende parochie. Hierdoor behield hij zich het recht voor deze, na ontginning, zelf te houden of, eventueel met nieuw gestichte kerk, te schenken aan één van de nieuwe kapittels. Vanuit de kerken van tweede generatie ging de ontginning tevens door, tot aan het einde van de 12e eeuw de parochiegrenzen vastlagen. Een van de kerken die waarschijnlijk in deze derde generatie ontstond was de kerk van Leersum.

De kerk van Leersum wordt voor het eerst genoemd in het jaar 1312 als er een nieuwe pastoor benoemd wordt. Het is dus waarschijnlijk dat de kerk toen reeds een generatie in gebruik was. Dit klopt met het feit dat delen van het gebouw teruggaan tot het eind van de 13e eeuw (Dekker 1997b). Het is niet duidelijk of de kerk gesticht is vanuit Amerongen of een rechtstreekse dochterkerk was van Doorn. Mogenlijk heeft de stenen kerk een houten voorganger gekend, die aan het eind van de 13e eeuw is vervangen door de eerste fase van de huidige stenen kerk.

Het oorspronkelijke kerkgebouw was een eenvoudige, bakstenen zaalkerk zonder toren. Deze werd pas rond 1500 tegen de westgevel aangebouwd. In de 16e en 17e eeuw is een aantal malen groot onderhoud aan de kerk verricht en rond 1750 is aan de noordzijde een aanbouw gerealiseerd. Deze aanbouw is in 1895 drie meter verlengd, waarbij tevens de oriëntatie van de inrichting van de kerk van oost-west naar noord-zuid werd aangepast. In 1929 is aan de zuidzijde van het koor een veelhoekige kerkeradskamer aangebouwd (Lägers & Prins-Schimmel 2000). Het

huidige archeologische onderzoek is een direct gevolg van het voornemen om in de loop van 2004 de kerk uit te breiden met een modern vormgegeven, multifunctionele ruimte.

Direct ten westen van de kerk ligt een oud pand dat vroeger dienst deed als dorpsherberg annex rechtbank. Tegenwoordig is in dit pand een slijterij gevestigd. Ten zuid-oosten van de kerk stond tot de sloop in 1926 een oude dorpsschool (Van Rooijen 2002). Zoals ook op het minuutplan van 1832 te zien is, is het gebied ten noorden van de kerk waarschijnlijk al lang vrij van bebouwing en in gebruik geweest als begraafplaats. Hieraan kwam in 1827 een eind, door een algemeen verbod op het begraven nabij de kerk. De begraafplaats werd vervolgens verplaatst naar de Scherpenzeelseweg.

In de voorbereidingsfase voor de nieuwbouw heeft de aannemer tijdens funderingsonderzoek menselijk skeletmateriaal – een goed geconserveerde, complete schedel en enkele losse beenderen – aangetroffen. Dit materiaal is zorgvuldig verzameld en zal in een later stadium herbegraven worden. Tot dat moment wordt het botmateriaal in de kerk bewaard. De vondstlocatie is aangegeven op afbeelding 1.2. Volgens dorpsbewoners zijn ook tijdens de bouw van de fietsenstallingen in de jaren '50 van de 20e eeuw menselijke resten blootgelegd. Uit deze verhalen komt echter geen eenduidig beeld naar voren: de vondsten variëren van twee min of meer complete skeletten tot een rij van meer dan tien schedels die door de werklui op de tuinmuur waren gelegd.²

1.6 Werkwijze

Het onderzoek is grotendeel uitgevoerd conform de beschreven werkwijze in het PvE. Het PvE gaat uit van het aanleggen van een proefsleuf van 15 × 4 meter, eventueel gevolgd door een tweede sleuf haaks daarop. In derde instantie is, afhankelijk van de resultaten, het vlakdekkend onderzoek van het resterende deel voorzien. Op de volgende punten is van de beschreven werkwijze afgeweken:

- In verband met de aanwezigheid van twee fietsenbergingen is de eerste proefsleuf (werkput 1) ingekort tot circa 13 meter lengte.
- Om dezelfde reden is de aanleg van de tweede proefsleuf vervallen en is na overleg met drs. R. Kok (prov. Utrecht) besloten tot het opgraven van het resterende driehoekige terreintje (werkput 2).
- Bij gebrek aan sporen in de bovenste grondlagen is enkel het tweede vlak (gemiddeld 7.20 tot 7.30 m + NAP) getekend. Het eerste vlak (gemiddeld 7.80 m + NAP) is wel digitaal gefotografeerd.

De bevindingen van dit eerste veldonderzoek zijn vastgelegd in een evaluatierapport (Huisman 2003). In overleg met de kerkvoogdij en de provincie werd besloten dat een vlakdekkend onderzoek ter plekke van de bestaande fietsenbergingen noodzakelijk was. In goed overleg met de betrokken partijen is dit onderzoek ingepast in de planning van de civiele aannemer en direct na de sloop van de opstallen uitgevoerd. Dit resulteerde in een L-vormige werkput (werkput 3), ten westen en

---

²Door de tegenstrijdigheid van de verhalen is het niet mogelijk de exacte omvang en locatie van deze vondst nader te bepalen.

noorden van het eerder opgegraven terreindeel (afb. 1.2). Hierdoor kwam het totaal opgegraven areaal op 179,5 m².

Alle drie werkputten zijn laagsgewijs ontgraven, waarbij het vondstmateriaal dat niet direct aan grondsporen te koppelen was in vakken van maximaal vier bij vier meter verzameld is. De gebruikte vondstnummers bestaan in werkelijkheid uit een jaarcode, opgravingscode en een nummer met extra nullen (bv. 04LSM0014), maar voor de leesbaarheid zal er in de tekst aan worden gerefereerd als ‘vondst-nummer 14’.

Tijdens het ontgraven is systematisch gebruik gemaakt van een metaaldetector. Op het diepste niveau, de overgang naar het Pleistocene zand, zijn de aanwezige grondsporen aangekrast, getekend (schaal 1:50), gecoupeerd en gefotografeerd. Vervolgens zijn de vullingen van deze sporen doorgespit, op zoek naar vondstmateriaal. De grondsporen met een humeus ogende vulling zijn bemonsterd voor botanisch onderzoek, dit heeft echter, op wat spikkels houtskool na, geen resultaten opgeleverd. Het noordprofiel van werkput 1 is in zijn geheel geschaafd, getekend (schaal 1:20) en gefotografeerd.

Voor het documenteren van alle archeologische veldgegevens is gebruik gemaakt van het speciaal hiervoor ontwikkelde computerprogramma Dig-it 3.0. Dit brengt een aantal aanpassingen in de gebruikte systematiek met zich mee. Het spoornummer 1 van iedere werkput is gereserveerd voor het vlak, dus komen de vondsten uit de vakken uit spoor 1. Het aangelegde eerste vlak is als tussenvlak (vlak 511) gedocumenteerd. Het noordprofiel is behandeld als een rechtopstaand opgravingsvlak met vlaknummer 101. De gelaagdheid in het profiel is ingevoerd als waren de afzonderlijke lagen grondsporen. Ter onderscheid van werkelijke grondsporen begint de nummering bij 901.

Als onderdeel van de verdere uitwerking van de opgraving is al het aangetroffen aardewerk gedetermineerd en gedateerd. Dit vormde de basis voor het dateren van de waargenomen grondsporen en het beeld dat hieruit naar voren kwam is compleeteerd met behulp van stratigrafische informatie.

2 Resultaten

M.A. Huisman

2.1 Bodemopbouw en gaafheid van de vindplaats

Direct onder de erfverharding bevond zich een dunne laag zwarte bovengrond met als inclusies met name recent puin en her en der verspreid menselijk bot. Daaronder bevond zich een humeus, zandig pakket van ongeveer een halve meter dik. Opvallend was dat, tegen de verwachting in, in dit pakket menselijke skeletresten nagenoeg geheel afwezig waren. Het humeuze zandpakket was relatief schoon en egaal van kleur en structuur. Het betreft hier waarschijnlijk een oude akkerlaag (enk of eng), waarvan de top verspit is en daardoor is vermengd met de bovengrond. De homogene aard van het bovenste pakket grond, in combinatie met kleine maar schaarse fragmenten menselijk botmateriaal en aardewerk uit de Nieuwe Tijd leidt tot de interpretatie als een pakket dat het gevolg is van de ruiming van de begraafplaats. Het meest aannemelijk is dat deze ruiming heeft plaatsgevonden voorafgaand aan de verbouwing van de kerk rond 1895. Het iets oudere aardewerk (o.a. LME/NT steengoed, creamware en porselein uit de vondstnummers 1, 2, 3 en 6) in deze laag, is waarschijnlijk aangevoerd met de grond die gebruikt is om het terrein te egaliseren na de ruiming.

Deze interpretatie wijkt enigszins af van die van Jongste & Van Dinter (2003). Wat zij de es noemen is het ruimingpakket en de es is het door hen onderscheiden bodemrestant. In de onderkant van de es is inderdaad sprake van enige lichte bodemvorming, maar het pakket bevat tot vlak boven het pleistocene zand vondstmateriaal en is dus duidelijk van antropogene oorsprong. De bodemopbouw is dus als volgt:

- 0 tot 25 cm –MV: donkerbruin tot zwart matig grof zand met puin en enig grind; erfverharding (901).¹
- 25 tot 60/70 cm –MV: donkerbruingrijs tot zwart, matig, kalkloos fijn zand (150–200 μm) ruimingspakket, voorheen begraafplaats (902).
- 60/70 tot 100/115 cm –MV: lichter bruin zwak humeus, kalkloos fijn zand (150–210 μm) restant esdek, met lichte bodemvorming (904).
- Vanaf 100/120 cm –MV: geel, niet humeus, kalkloos fijn tot matig grof zand (150–300 μm) C-horizont; fluvioglaciaal moedermateriaal (906).

Het maaiveld bevindt zich ter plaatse op gemiddeld 8,50 m + NAP.

---

¹De nummering verwijst naar de laagnummering in afbeelding 2.2.

De gaafheid van de vindplaats valt uiteen in twee delen; de begraafplaats rond de kerk is sterk aangetast door een vrij grootschalige ruiming in de 19e eeuw. Daaronder bevindt zich echter nog een restant van het oorspronkelijke esdek. Dit esdek heeft de sporen uit de eerdere perioden afgedekt en zo fysiek behouden voor verdere versterking. Wel is tijdens de gebruiksfase van het akkercomplex een deel van de sporen afgetopt. De gaafheid van deze resten van vóór de Volle Middeleeuwen is redelijk tot goed.

2.2 Sporen en structuren

2.2.1 Sporen

Direct onder het esdek tekenen zich duidelijke archeologische grondsporen af in het onderliggende pleistocene zand. Deze sporen zijn deels in de es opgenomen (afgetopt) en zijn daarnaast enigszins aangetast door bioturbatie. In doorsnede vertonen ze echter meestal een herkenbaar profiel. Wel moeten we ons hierbij realiseren dat we in een deel van de gevallen slechts naar het onderste deel van het spoor kijken, dat van een (nu verdwenen) hoger niveau is ingegraven. De kwaliteit van de aangetroffen sporen kan daarom redelijk tot goed genoemd worden.

Op basis van het aangetroffen vondstmateriaal en de relatieve stratigrafie is gepoogd de sporen te dateren en te faseren. Met name de aardewerkstudie (hoofdstuk 3) was hierbij van groot belang. De aangetroffen sporen zijn chronologisch in drie clusters in te delen, die hieronder beschreven worden.

Late IJzertijd/Romeinse tijd

Het oudste aangetroffen vondstmateriaal dateert uit de Late IJzertijd/Romeinse tijd en is afkomstig uit een drietal sporen in werkput drie. Het betreft, van noord naar zuid, een paalgat (spoornummer 16), een onregelmatige kuil (spoornummer 23) en een rechthoekige kuil (spoornummer 5). Op basis van de stratigrafische relatie met de rechthoekige kuil en de zeer vergelijkbare vulling, is het aannemelijk dat een tweetal aangrenzende sporen (spoornummer 4 en 7) ook tot deze fase behoort 2.1. De rechthoekige kuil wordt, op basis van de vondsten (vondstnummer 14) en de humeuze vulling, geïnterpreteerd als een afvalkuil. Het paalgat (spoor 16) ligt enigszins geïsoleerd ten opzichte van de andere aangetroffen paalgaten en lijkt geen deel uit te maken van een herkenbare structuur.

Vroege Middeleeuwen

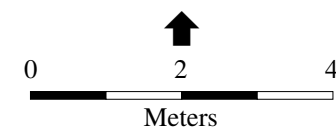
In het centrum van het onderzoeksterrein bevinden zich enkele grondsporen die behoren tot een vroegmiddeleeuwse gebruiksfase. Een noordwest-zuidoost georiënteerde greppel loopt vanuit het noordelijke deel van werkput 3 naar de noordoek van werkput 1 (spoornummer 12). Van deze greppel is enkel het onderste deel bewaard gebleven en zelfs dit deel is plaatselijk vervaagd door bioturbatie. De greppel wordt in werkput 3 tevens doorsneden door een later exemplaar. Hierdoor is het verloop in werkput 3 niet geheel duidelijk en is dit op afbeelding 2.3 deels door middel van een stippellijn aangegeven.

Volle en Late Middeleeuwen

In deze fase was het terrein in eerste instantie in gebruik als akkerland. Door de bemesting met huisafval en potstalmest is in de loop der jaren een dik en humeus

Legenda

- Romeinse Tijd
- Vermoedelijk Romeinse Tijd
- Vroege Middeleeuwen
- Vermoedelijk Vroege Middeleeuwen
- Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd
- Vermoedelijk Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd
- Nieuwe Tijd
- (Sub)recent
- Ligging profiel

Afbeelding 2.1 Overzicht van de aangetroffen sporen met indeling naar periode. De zwarte lijn geeft de ligging van het profiel aan; kaart B. Schomaker.

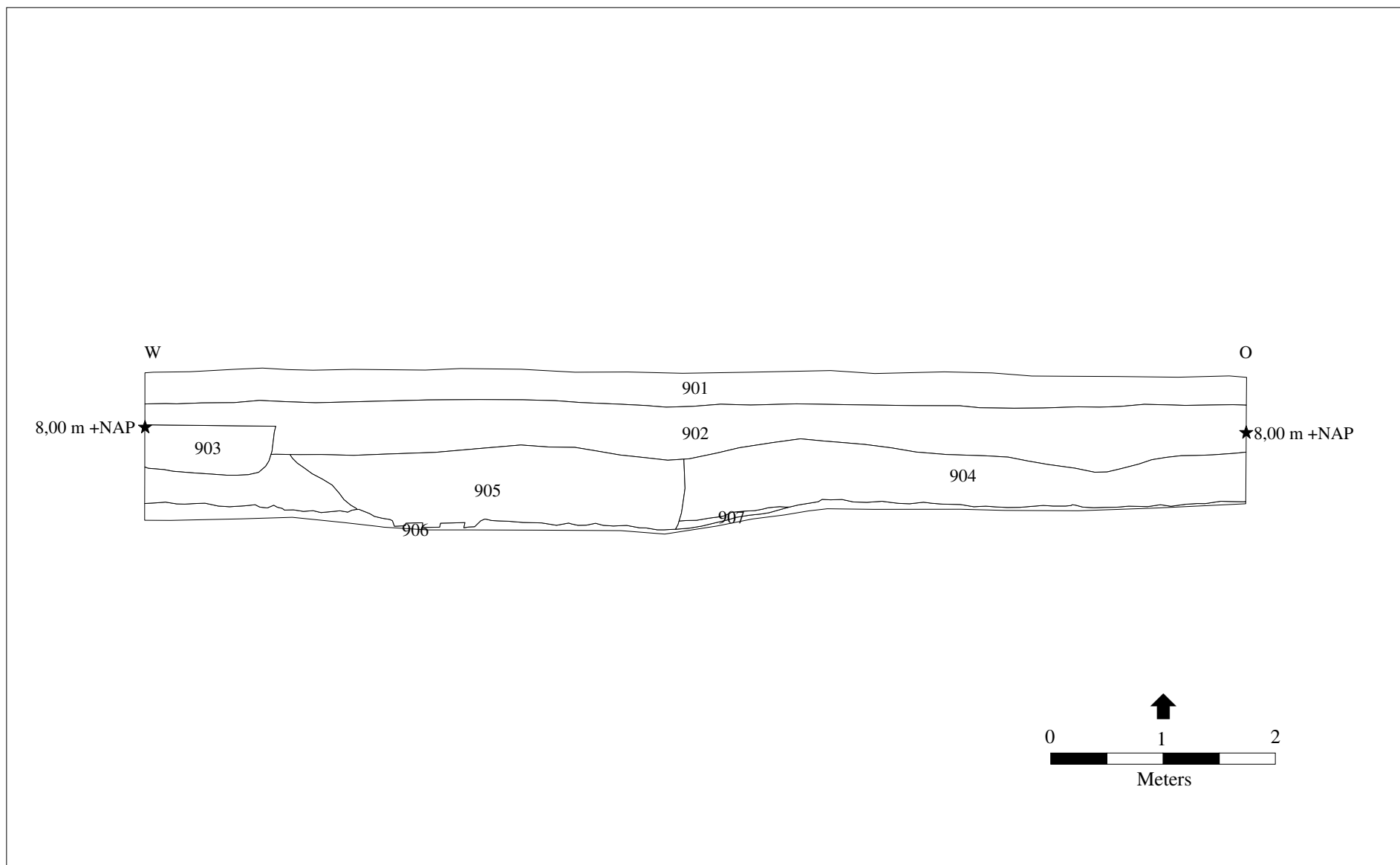
esdek ontstaan. In werkput 3 is de onderkant van een greppel (spoor 25) aangesneden, die opvallend genoeg bijna dezelfde oriëntatie kent als de vroegmiddeleeuwse greppel (spoor 8) in werkput 2. De greppel eindigde waarschijnlijk in werkput 2; spoor 3 is het uiteinde van hetzelfde grondspoor. Het aardewerk uit dit spoor (vondstnummers 11 en 17) dateert uit de 14e eeuw en kan in de greppel terechtgekomen zijn bij de herinrichting van het terrein ten behoeve van de bouw van de kerk.

In de Late Middeleeuwen werd de huidige kerk gesticht en het omringende gebied in gebruik genomen als kerkhof. Enkel in de zuidwesthoek van werkput 3 zijn redelijk intacte graven aangetroffen. In het gele pleistocene zand tekenen de afzonderlijke kistbegraven zich scherp af. De twee meest zuidelijke (spoornummers 2 en 3) liggen keurig oost-west, maar door latere graafactiviteiten is het bovenste deel verstoord. Het resterende spoor is nog circa 15 centimeter diep. De graven zijn ongeveer 2 meter lang en 60 centimeter breed. De scherpe kleurovergang op de rand van het spoor wijst op een kistbegroving, maar van de kist zelf is niets bewaard gebleven. De aangetroffen skeletresten in deze graven blijven beperkt tot enkele schedel- en ribfragmenten en niet-gearticuleerde lange beenderen. Een derde grafkuil (spoornummer 8) is verstoord door de funderingsstiep van de onlangs gesloopte fietsenberging (spoornummer 9). Deze kuil is 95 centimeter breed en bevat kaakfragmenten van twee individuen. Het betreft dus waarschijnlijk een dubbelgraf. Er zijn nergens intacte menselijke begravingen aangetroffen. Al het menselijke botmateriaal was niet-gearticuleerd en meest gefragmenteerd. In de zuidwestelijke hoek van werkput 3 (ongeveer ten zuiden van de lijn tussen spoor 14 en 21) is het restant esdek grotendeels vergraven. Hierdoor zijn de aangetroffen graven afgetopt of verstoord. Aan de uiterste zuidrand van de werkput is in het pakket dat de grafkuilen afdekte een deels verstoord knekeldepôt aangetroffen. In dit depôt bevonden zich de secundaire bijzettingen van naar schatting circa veertig individuen. Gezien de geringe archeologische waarde zijn deze menselijke resten zo zorgvuldig mogelijk verzameld voor herbegroving.

De grote kuil op de grens van de werkputten 1 en 2 (spoor 5) is ingegraven vanaf een onbekende hoogte. Op de profieltekening (afb. 2.2) is duidelijk te zien dat dit spoor (hier spoor 905) is afgetopt door laag 902. Dit is de homogene laag die gevormd is door de ruiming van (een deel van) het grafveld. De kuil is ingegraven tot in het pleistocene zand en vertoont aan de onderkant in het profiel duidelijke schopsteken. Mogelijk is de kuil gegraven in verband met zandwinning. Het enige stuk aardewerk dat in de kuil is aangetroffen is een grote wandscherf vroegmiddeleeuws Hunneschans-aardewerk (vondstnummer 19; afb. 3.1). Dit is met zekerheid opspit.

2.2.2 Structuren

In totaal zijn tien paalsporen aangetroffen. Deze zijn alle gecoupeerd, waarbij in geen enkel geval een aparte paalvulling werd geconstateerd. De resterende diepte van de paalsporen varieert van 5 tot 20 centimeter, met uitzondering van de ovale sporen 12 en 14. Deze zijn 50 tot 60 centimeter diep. Tijdens de sporenanalyse is op basis van de veldtekeningen een mogelijke houtbouwstructuur herkend, die deels in werkput 1 en deels in werkput 3 ligt. Omdat deze putten niet tegelijkertijd

Afbeelding 2.2 Het noordprofiel van werkput 1; kaart B.Schomaker.

werkput	spoor	diameter (m)	diepte (m)
1	9	0.34	0.24
1	14	0.24	0.16
3	12	0.40×0.70	0.62
3	14	0.40×0.70	0.56
3	15	0.28	0.06
3	18	0.30	0.09
3	19	0.35	0.20
3	20	0.38	0.05

Tabel 2.1 Afmetingen en dieptes van de palen van de aangetroffen houtstructuur.

open lagen, is deze mogelijke structuur in het veld niet herkend. Het betreft een houten structuur met een oriëntatie die min of meer overeenkomt met de aangetroffen vroegmiddeleeuwse greppel (afb. 2.3). Het gereconstrueerde deel van dit gebouw bestaat uit een licht afgerond uiteinde en een deel (13 meter) van een lange wand. De grootste geregistreerde breedte is 6 meter. Er zijn geen middenstaanders bewaard gebleven, maar gezien het aantal jongere sporen en verstoringen, is het niet onwaarschijnlijk dat deze oversneden zijn. De resterende diepte van de aangetroffen paalsporen is in een aantal gevallen nogal ondiep (tabel 2.1). De bovenste delen van deze sporen (en alle minder diep gefundeerde palen in hun geheel) zijn opgenomen in het esdek.

Op basis van de aangetroffen resten is niet te bepalen tot welk type de plattegrond behoort en uit welke periode deze stamt. Er zijn diverse typen huisplattegronden met een afgerond uiteinde die in aanmerking komen. Dit loopt uiteen van het type Emmerhout (1400–850 v. Chr.) tot voorlopers van het type Gasselte A (8e eeuw n. Chr.). Daar waar plattegronden van het type Gasselte vooral gekenmerkt worden door de zware wandconstructie van vierkante palen, zijn het juist de vroege exemplaren uit Kootwijk die onder andere opvallen door het gebruik van veel dunner bouwhout (Huijts 1992, afb. 168). Ook te Oss en Wijk Bij Duurstede zijn plattegronden met afgeronde uiteinden aangetroffen. Deze dateren echter uit de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd (Gerritsen 2001, Fig. 3.6).

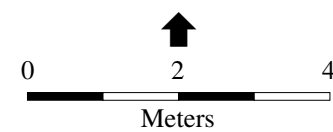
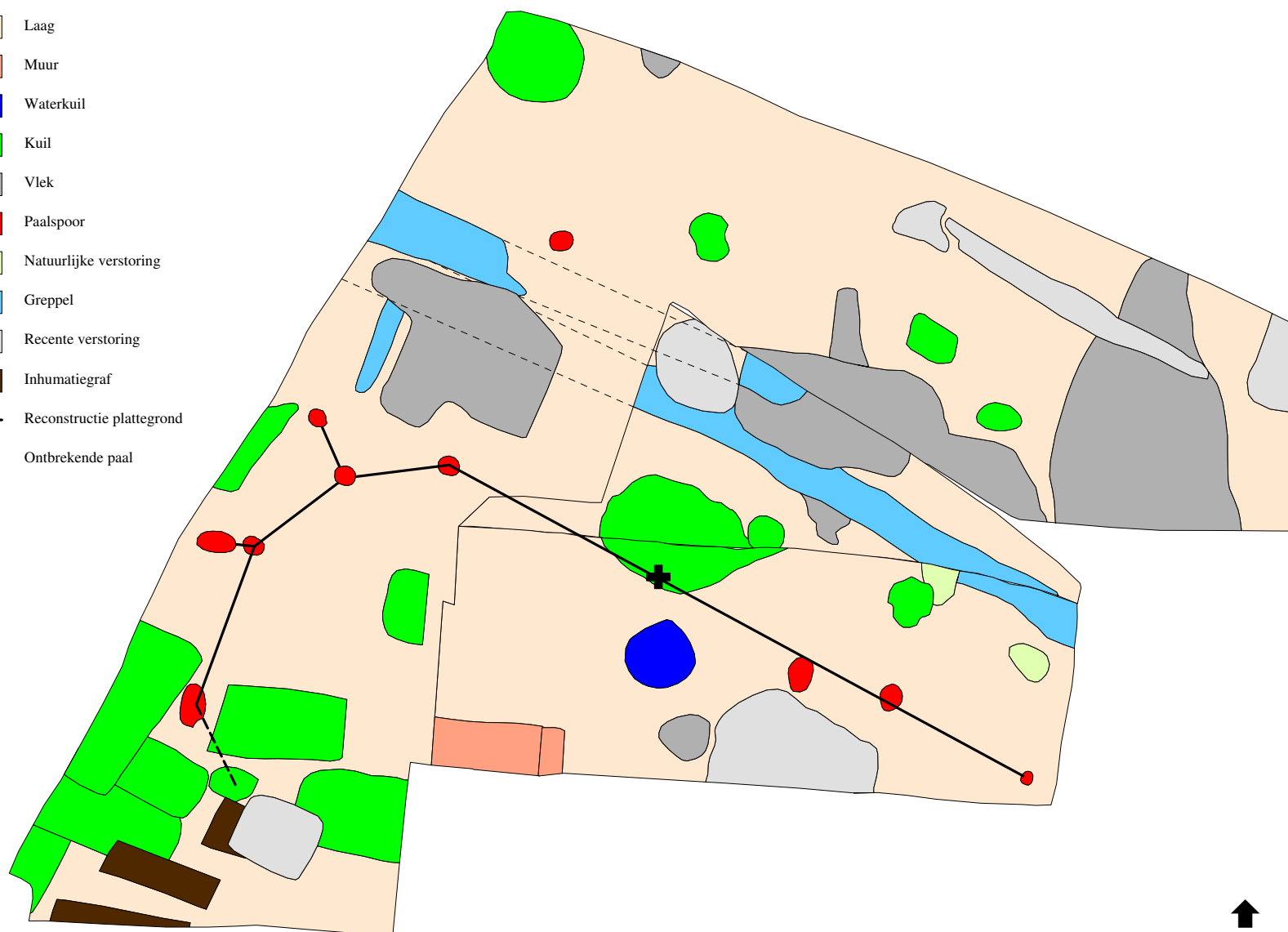
De gereconstrueerde lange wand loopt parallel aan de twee aangetroffen greppels. Dit hoeft echter geen bewijs te zijn voor gelijktijdigheid. Ten eerste zijn perceelsgrenzen vaak zeer stabiele factoren in het landschap en kan het dus zo zijn dat de greppels als perceelscheiding pas vele jaren later gegraven zijn. Ten tweede is de oriëntatie van zowel de greppels als de lange wand tevens parallel aan de richting van de Utrechtse Heuvelrug en kan er in twee verschillende perioden eenvoudigweg voor hetzelfde principe van landschapsinrichting gekozen zijn. Door de percelen evenwijdig aan de Heuvelrug aan te leggen is er immers minder sprake van hoogteverschil binnen het perceel zelf. Een tweede mogelijkheid is dat het hier geen fragment van een huis betreft maar een afrastering of hek (persoonlijk commentaar drs. R. Kok). Deze optie kan zeker niet worden uitsgesloten, maar op basis van het gereconstrueerde afgeronde uiteinde wordt hier de interpretatie als huis of schuur verkozen.

Aan de hand van de stratigrafie is in ieder geval duidelijk dat de paalsporen dateren van vóór de aanleg van het esdek (in de 12e/13e eeuw n. Chr.) en dus geen

Legenda

- Laag
- Muur
- Waterkuil
- Kuil
- Vlek
- Paalspoor
- Natuurlijke verstoring
- Greppel
- Recente verstoring
- Inhumatiegraf
- Reconstructie plattegrond
- + Ontbrekende paal

Afbeelding 2.3 Reconstructie houten gebouw; kaart B. Schomaker.

Afbeelding 2.4 Het aangetroffen muurrestant; foto M.A. Huisman.

directe relatie hebben met de kerk en de aangetroffen begravingen.

Het enige restant van steenbouw dat is aangetroffen is een klein rechthoekig stuk fundering (spoornummers 2 en 3) aan de zuidwestzijde van de eerste sleuf (afb. 2.4). Op basis van de harde steensoort, de kwaliteit van de voegen en de aanwezigheid van betonvloertjes is dit fragment te dateren in de 19e eeuw. De afmetingen van de gebruikte harde paarbruine stenen zijn $21 \times 11,5 \times 5,5$ centimeter. Het betreft een halfsteensmuur, gemetseld in wildverband met een enkele vertanding, enkel in noord-zuidrichting. Door de geringe afmetingen van het fundament kon er geen tienlagenmaat van het metselwerk genomen worden. Waarschijnlijk betreft het een bijgebouwtje dat moest wijken voor de aanbouw van de kerk in 1895. Er zijn geen aanwijzingen voor voorgangers van de kerk (in steen- dan wel houtbouw) aangetroffen. Indien aanwezig, zullen deze zich dichterbij, dan wel onder het schip van de kerk bevinden. Ook Van Rooijen (2002) was al tot deze conclusie gekomen.

3 Aardewerk

K.L.B. Bosma

3.1 Inleiding

Tijdens het onderzoek is aardewerk geborgen uit zeer uiteenlopende periodes. In dit verslag zal het onderzoek naar dit aardewerk worden besproken. Het voornaamste doel is het beschrijven en het zo precies mogelijk dateren van het aangetroffen materiaal, ten behoeve van het vaststellen van de vertegenwoordigde periodes en van de aard en conservering van het aardewerk. Alvorens het aardewerk te bespreken, zal worden ingegaan op de werkwijze tijdens het onderzoek.

3.2 Werkwijze

Nadat al het vondstmateriaal is gewassen, gedroogd, gesplitst in categorieën en per vondstcategorie is geteld en gewogen, is het aardewerk ter beschikking gesteld aan de auteur en nader onderzocht. Per vondstnummer is voor elke aardewerksoort het aantal fragmenten geregistreerd. Hierbij zijn fragmenten die aan elkaar passen als één geteld. Daarnaast zijn eventuele bijzonderheden met betrekking tot potvorm, baksel, magering, decoratie en oppervlaktebehandeling, gebruikssporen en herkomst beschreven. Bovendien is het materiaal, indien mogelijk, gedateerd. Deze gegevens (vastgelegd in bijlage 1) vormen de basis voor de analyse waarvan de resultaten in het onderstaande zijn beschreven.

3.3 Resultaten

In totaal zijn 97 fragmenten van verschillende soorten aardewerk aangetroffen (tabel 3.1), met een totaal gewicht van 2.456 gram. Het betreft achtereenvolgens aardewerk uit de Romeinse Tijd, de Vroege Middeleeuwen, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. In alle periodes betreft het algemeen gebruiksaardewerk. Het materiaal is goed van kwaliteit; het is niet verweerd en evenmin sterk gefragmenteerd, waardoor het goed determineerbaar is. Slechts één fragment kon niet gedetermineerd worden. Het aardewerk uit de Romeinse Tijd vertoont ijzerconcreties.

Het grootste aandeel van het materiaal wordt gevormd door aardewerk uit de Romeinse Tijd (33 fragmenten). Het handgevoormde aardewerk vertegenwoordigt

periode	categorie	aantal
Romeinse Tijd	handgevormd	25
	gladwandig	6
	ruwwandig/dikwandig	2
	<i>totaal</i>	33
Vroege Middeleeuwen	Badorf	3
	handgevormd	3
	indet	2
	Karolingisch gedraaid	2
	Hunneschans	1
	<i>totaal</i>	11
Late Middeleeuwen	handgevormd/kogelpot	8
	steengoed	5
	grijsbakkend	2
	Pingsdorf	2
	Paffrath?	1
	bijna-steengoed	1
	proto-steengoed	1
	roodbakkend	1
	<i>totaal</i>	21
Nieuwe Tijd	roodbakkend	18
	industrieel wit	7
	faience	3
	steengoed	2
	porselein	1
	<i>totaal</i>	31
	indet	1
	<i>totaal</i>	97

Tabel 3.1 Overzicht van de aangetroffen aardewerksoorten per periode.

hierbij de grootste groep. Het betreft fragmenten van reducerend gebakken, engmondige potten met nagelindrucken op de buitenzijde van de rand en op de grootste buikomvang die vermoedelijk te plaatsen zijn in de 2e – 3e eeuw (mond. med. mw. drs. A. Ufkes, ARC bv). Het materiaal is organisch gemagerd en het buitenoppervlak is rood verkleurd door gebruik; het betreft kookpotten. De aanwezigheid van veel roet en aancoeksel onderstreept dit. Naast handgevormd aardewerk zijn enkele fragmenten gedraaid Romeins aardewerk gevonden: zes fragmenten van gladwandig en twee fragmenten van ruwwandig aardewerk. De fragmenten laten geen nadere datering toe.

De kleinste groep wordt gevormd door het vroegmiddeleeuwse aardewerk. Deze groep bestaat uit aardewerk dat te plaatsen is in de Karolingische Tijd. Het betreft in de eerste plaats fragmenten gedraaid aardewerk: klassiek Badorf-aardewerk en Karolingisch grijs aardewerk. Daarnaast zijn twee fragmenten van handgevormd aardewerk op basis van de zeer grove magering eveneens te plaatsen in deze periode.

Opvallend is een fragment van Hunneschans-aardewerk, dat gekarakteriseerd wordt door een Badorf-achtig baksel met radstempelversiering, in combinatie met een rode beschildering (afb. 3.1). Helaas betreft het een wandfragment dat geen verdere uitspraken over de potvorm toelaat. Waarschijnlijk is het fragment afkomstig van een tuitpot. De beschildering bestaat uit dik opgebrachte, oranje banen die hier en daar zijn afgebrokkeld, en is aangebracht in een ruitvormig patroon, waarbij banen kruislings over de horizontaal geplaatste radstempels heen lopen. Hunneschans aardewerk dateert uit de late 9e – 10e eeuw.

Laatmiddeleeuws aardewerk is vertegenwoordigd door kogelpotaardewerk, bijna-steengoed, proto-steengoed en steengoed, roodbakkend en grijsbakkend aardewerk, Pingsdorfaardewerk en mogelijk een fragment van Paffrath-aardewerk. Het bijna- en proto-steengoed vertegenwoordigt een 13e-eeuwse component binnen het laatmiddeleeuwse complex. Het steengoed is uitsluitend afkomstig uit Siegburg en dateert uit de 14e–15e eeuw. Het grijsbakkende aardewerk dateert uit dezelfde periode. Het fragment van roodbakkend aardewerk, een fragment van een grape, is te plaatsen in de 15e eeuw. Het overige laatmiddeleeuwse aardewerk bezit geen kenmerken op basis waarvan het specifiek gedateerd kan worden.

Na het Romeinse aardewerk vormt het aardewerk uit de Nieuwe Tijd de grootste groep (31 fragmenten). In de eerste plaats bestaat deze groep uit roodbakkend aardewerk. Aangetroffen vormen zijn karakteristiek voor de 18e eeuw. Verder zijn zeven fragmenten van industriële witte keramiek gevonden, eveneens daterend uit de 18e eeuw. Enkele fragmenten van faïence en steengoed en één stuk porselein zijn te plaatsen in dezelfde periode.

3.4 Conclusie

Tijdens de opgraving is aardewerk geborgen van goede kwaliteit; vooral enkele Romeinse fragmenten zijn bedekt met ijzerconcreties. Het grootste deel van het complex dateert uit de Romeinse Tijd en is vermoedelijk te plaatsen in de 2e – 3e eeuw n. Chr. Het vroegmiddeleeuwse materiaal is te plaatsen in de Karolingische Tijd, terwijl het laatmiddeleeuwse aardewerk niet specifiek te dateren is dan 13e –

Afbeelding 3.1 Fragment van Hunneschans-aardewerk, foto L. de Jong.

15e-eeuws. Nieuwe Tijd aardewerk dateert uitsluitend uit de 18e eeuw. In alle periodes betreft het algemeen gebruiksaardewerk dat kan worden geassocieerd met een nederzettingscontext.

4 Overig vondstmateriaal

M.A. Huisman

4.1 Inleiding

De hoeveelheid aangetroffen vondstmateriaal is, met uitzondering van het aardewerk en het menselijk botmateriaal, zeer beperkt. De eerstgenoemde categorie is in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen, alle andere zijn het onderwerp van dit hoofdstuk. Doordat een groot deel van de hier beschreven vondsten afkomstig is uit de bouwvoor of het esdek, is de archeologische informatiewaarde beperkt. Daarom is dit hoofdstuk beknopt gehouden.

4.2 Menselijk botmateriaal

In principe is al het menselijke botmateriaal in Leersum achtergebleven voor herbegraving, daar er niet of nauwelijks sprake was van onverstoorde, primaire bijzettingen. Het hierboven genoemde knekeldepot bevatte de resten van naar schatting veertig individuen en nam ongeveer het volume van drie standaard ROB-archiefdozen. De hoeveelheid menselijk botmateriaal uit het direct onder de erfverharding gelegen ruimingspakket had ongeveer hetzelfde volume, maar was van een erbarmelijke kwaliteit wat betreft de conservering. De botfragmenten die geassocieerd waren met de deels verstoorde graven op het diepste niveau, nam minder dan een halve ROB-doos in beslag.

Om toekomstige onderzoekers toch enig inzicht te geven in de conserveringsomstandigheden van de diepergelegen menselijke resten, is een enkele schedel meegenomen voor deponering. Het betreft het bovenste deel van de schedel van een volwassen individu, zonder kenmerken voor sexe-bepaling.¹ Het exemplaar is afkomstig uit het verstoorde dubbelgraf (spoor 8) in werkput 3.

4.3 Dierlijk botmateriaal

De aangetroffen dierlijke botresten zijn afkomstig uit de bouwvoor en het ruimingspakket. De conservering van bot is matig tot slecht; het materiaal is wit uitgeslagen

---

¹Met dank aan mw. drs. G.M.A. Bergsma, fysisch antropoloog van ARC bv.

en erg bros. Dit beeld komt overeen met de conservering van het menselijk botmateriaal. De determineerbare fragmenten zijn afkomstig van rund²: een linker ulna/radius van een een dier van minimaal 3,5 jaar oud (vondstnummer 6) en een deel van de linker onderkaak van een circa 3 jaar oud dier (vondstnummer 4). Het enige andere aangetroffen dierlijk botmateriaal zijn een aantal fragmentjes verbrande kies van een middel of groot zoogdier (vondstnummer 7) uit werkput 2, spoor 5.

4.4 Bouwmateriaal

In de bouwvoor, de top van het esdek en een spoor uit de Nieuwe Tijd (werkput 2, spoor 8) zijn fragmenten bouwmateriaal aangetroffen. Het betreft twee fragmenten van baksteen (vondstnummers 5 en 9), een tegeltje met wit tinglazuur (vondstnummer 3) en diverse fragmenten van lestenen dakbedekking (n=19). Al deze vondsten dateren uit de Nieuwe Tijd.

4.5 Natuursteen

Als we de hierboven genoemde lestenen buiten beschouwing laten, is slechts in twee sporen natuursteen aangetroffen. De grote kuil uit de Romeinse Tijd in werkput 3 (spoor 5) leverde een stuk zandsteen van $13,5 \times 6 \times 4$ cm groot op. De vlakke onder- en bovenkant en de aanwezigheid van kerfsporen wijzen op het gebruik als slijp- of wetsteen.

Het gemengde grind uit de dubbele grafkuil (spoor 8) in werkput 3 kan beschouwd worden als opspit. Dit soort grind komt van nature voor in de onderliggende stuwwal-afzettingen.

4.6 Glas

De enige twee aangetroffen glasfragmenten zijn afkomstig uit de dunne laag erfverharding direct onder het grinddek. Het betreft een stukje melkglas en een doorzichtig, lichtgroen fragment. Dit laatste stuk is identiek aan het glas in sommige ruitjes van de glas-in-loodramen van de noordelijke uitbouw van de kerk.

4.7 Metaal

Ondanks het systematische gebruik van een metaaldetector in alle fasen van de opgraving is het aantal metaalvondsten beperkt gebleven tot twaalf stuks. In alle gevallen betreft het handgesmede ijzeren spijkers met een lengte van 4 tot 7 centimeter. Handgesmede spijkers ontwikkelen zich van hun ontstaan in de IJzertijd tot de vervangen door machinaal vervaardigde exemplaren in de 19e eeuw technologisch niet of nauwelijks. Hierdoor is het zo goed als onmogelijk ze te dateren op basis van een typomorfologie. Drie exemplaren zijn aangetroffen in de grafkuilen

---

²De determinaties zijn uitgevoerd door dr. H.B. Buitenhuis, ARC bv.

in werkput 3 en ook van de overige mag worden aangenomen dat zij uit grafkisten afkomstig zijn. Dit bevestigt de interpretatie van Jongste & Van Dinter (2003) met betrekking tot de door hen aangetroffen spijkerfragmenten.

4.8 Pijpaarde

In de erfverhardingslaag en het ruimingspakket is een achttal fragmenten van Goudse pijpen verzameld. In verband met de in de loop der eeuwen dalende tabaksprijs, kan op basis van de grootte van de pijpenkop een uitspraak gedaan worden over de ouderdom. De drie aangetroffen exemplaren verschillen duidelijk in grootte en kunnen daarom respectievelijk aan de 16e, 17e en 18e eeuw worden toegeschreven.

5 Synthese

M.A. Huisman

5.1 Pre- en protohistorie

De directe omgeving van wat wij nu kennen als de locatie van de Michaëlkerk, was in ieder geval in de Romeinse Tijd al bewoond, getuige de vondst van een afvalkuil met aardewerk. In deze periode vindt de overgang plaats van zich iedere generatie verplaatsende nederzettingen naar nederzettingen op een vaste locatie (Gerritsen 2001, p. 2). Het is dus zeer wel mogelijk dat het huidige Leersum vanaf de Romeinse Tijd continu bewoond is gebleven. We moeten ons dit voorstellen als een kleine lokale nederzetting met een sterk agrarisch karakter, die waarschijnlijk niet groter is geweest dan enkele boerderij-erven. Uit de vondsten van importaardewerk blijkt dat er zeker sprake was van handelscontact met de Romeinse bezetters. Voor zover we nu weten was de dichtstbijzijnde militaire aanwezigheid een (nu verspoelde) wachttoren bij Amerongen (Hessing 1997).

Of er in de periode 300 tot 600 n. Chr. ook sprake was van continuïteit in bewoning is niet duidelijk. Er lijkt in deze periode in heel Nederland sprake te zijn van een neergang in de bevolkingsdichtheid. Deels is dit ook een gevolg van een verminderde archeologische herkenbaarheid en schaarste van dateerbare vondsten. Dat Leersum in de laat-Merovingische Tijd bewoond was blijkt uit de aanwezigheid van het grafveld aan de Bentincklaan. De vondsten uit de graven dateren volgens Ypey (1965–1966) uit de periode 600–750 n. Chr. In de opgraving zijn geen resten uit deze periode aangetroffen. De vroegmiddeleeuwse sporen zijn op basis van het daarin aanwezige aardewerk alle in de Karolingische periode te plaatsen. Karolingische vondsten zijn in heel Utrecht relatief talrijk, hetgeen gezien de centrumfunctie van Dorestad natuurlijk geen verbazing wekt.

5.2 Volle Middeleeuwen en later

De ontginning van woeste gronden ten behoeve van akkerbouw door het aanleggen van essen of engen, begon op de Utrechtse Heuvelrug op lokale schaal in de 9e eeuw. Aan de rand van Heuvelrug lag van Elst tot voorbij Leersum in de Volle Middeleeuwen een ononderbroken reeks englanden op de hoge zandgronden (Dekker 1983, p. 129). De verdeling van de woeste gronden rondom Leersum heeft waarschijnlijk vóór 1279 n. Chr. plaatsgevonden (idem, p. 128). De naam Leersum komt echter al voor het eerst voor in de 11e eeuw. De verkaveling van de

percelen op de eng is een strokenverkaveling haaks op de Utrechtse weg (nu Rijksweg; Dekker 1997b, pp. 69–74). Dit doet vermoeden dat de Leersumer eng een gevolg is van één van de grote ontginningen die in het begin van de 11e eeuw een aanvang namen en die uiteindelijk de stichting van nieuwe (parochie)kerken tot gevolg hadden (Dekker 1997a, p. 153).

Dat het aangetroffen houten gebouw een voorganger van de huidige kerk is geweest is om diverse redenen niet waarschijnlijk. Ten eerste wijkt de oriëntatie teveel af van oost-west om een functie als kerk aannemelijk te maken. Ten tweede wijkt het waargenomen deel van de plattegrond af van de weinige houten kerken die archeologisch onderzocht zijn. Dit zijn over het algemeen rechthoekige structuren met vrij forse, vierkante palen (vergelijk Lanting 1990). Als derde argument kan de stratigrafische ligging worden aangevoerd: de paalsporen zijn, ondanks het laagsgewijs verdiepen van het opgravingsvlak, enkel onder het esdek waargenomen. Dit betekent dat ze dus hoogstwaarschijnlijk ouder zijn dan het esdek. Zelfs als we aan zouden nemen dat een 9e- of 10e-eeuwse houten kerk in de 13e eeuw vervangen zou zijn door een zuidelijker gelegen stenen opvolger, is het onwaarschijnlijk dat de locatie van de oude houten kerk in gebruik zou zijn genomen als landbouwgrond. Rondom kerken en abdijen werden in de Volle Middeleeuwen zogenoemde ‘immuniteiten’ afgepaald; grond die behoorde tot de kerk en waarbinnen enkel de kerkelijke jurisdictie gold (Dekker 1997b, p. 152). In veel gevallen is dit de basis van wat wij heden kennen als ‘kerkhof’. Deze grond was dan ook vaak in gebruik als begraafplaats.

Het is aannemelijk dat Leersum vóór 1100 hoogstens een gehucht van een paar huizen was en dat tijdens en na de aanleg van de eng de bevolking toenam door vestiging van buiten. Dit nieuwe dorpje resorteerde in eerste instantie onder de parochie Amerongen of Doorn, tot er in de 12e of 13e eeuw een eigen kerk werd gebouwd. Op basis van de huidige stand van onderzoek is niet te beantwoorden of de huidige, 13e eeuwse kerk de oorspronkelijke was, of dat deze een houten of tufstenen voorganger heeft gekend. Het is zelfs de vraag of een houten kerk in deze periode nog wel aannemelijk is, aangezien het nabijgelegen Werkhoven al vanaf de 11e eeuw een stenen kerk kent (Dekker 1997a, p. 148).

De huidige kerk is sinds de 13e eeuw als zodanig in gebruik en ondanks de vele verbouwingen en toevoegingen zijn de oorspronkelijke elementen met name in het koor nog goed herkenbaar. Tot aan het verbod daarop in 1827 is de grond ten noorden van de kerk in gebruik geweest als dorpsbegraafplaats. Uit de bodemopbouw en de verspreid aangetroffen kleine fragmenten menselijke botmateriaal kan worden geconcludeerd dat de begraafplaats naderhand (deels?) is geruimd. De aanwezigheid van 18e-eeuws aardewerk (onder andere creamware en Chinees porselein) in dit ruimingspakket wijst op het naderhand opbrengen van grond.

6 Conclusies en aanbevelingen

M.A. Huisman & S.J. Tuinstra

6.1 Conclusie

1 *Zijn muurresten aanwezig? Zo, ja horen deze muurresten bij het rijksmonument de Michaëlkerk en is er een fasering in de muurresten aan te brengen?*
De enige aangetroffen muurresten zijn fundamenteën van vrij recente oorsprong en behoren waarschijnlijk tot een 19e-eeuws bijgebouwtje dat heeft moeten wijken voor de aanbouw van de kerk in 1895. Als zodanig vormen de muurresten geen onderdeel van het rijksmonument.

2 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit, datering en inhoudelijke informatiewaarde van de sporen, structuren en bijbehorende vondsten uit de steenbouwfase?*

De ruimtelijke spreiding van de muurresten beperkt zich tot de zuidwesthoek van het onderzoeksgebied. De inhoudelijke informatiewaarde van deze sporen uit de Nieuwe Tijd is laag.

3 *Zijn er resten van houtbouw en bijbehorende sporen en structuren die mogelijk voorafgingen aan de steenbouw van de Michalkerk en de bij- en aanbouwen?*

Er zijn wel resten aangetroffen van een structuur in houtbouw, maar de relatie met de huidige kerk is louter één van geografische locatiekeuze. Er is binnen het onderzochte terreindeel geen sprake van een houten voorganger van de Michaëlkerk. Dergelijke resten moeten waarschijnlijk onder of dicht bij het schip van de kerk worden gezocht, dat wil zeggen onder de aanbouw of in de zone direct ten noorden van het koor.

4 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit, datering en inhoudelijke informatiewaarde van de sporen, structuren en bijbehorende vondsten uit de houtbouwfase?*

Niet van toepassing.

5 *Zijn er begravingen aanwezig?*

Ja, maar deze zijn grotendeels verstoord of er is sprake van secundaire deposities. Direct onder de erfverharding bevindt zich een pakket met daarin verspreid losse fragmenten menselijk botmateriaal. Dit pakket wordt geïnterpreteerd als het gevolg van een (gedeeltelijke?) ruiming van het kerkhof.

6 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit,*

datering en inhoudelijke informatiewaarde van de begravingen? Zijn er aanwijzingen dat de begraafplaats in het verleden is geruimd?

De ruimtelijke spreiding van afzonderlijk herkenbare grafkuilen beperkt zich tot de zuidwesthoeken van de werkputten 1 en 3. De graven zijn echter zonder uitzondering verspit, doorsneden of afgetopt. Dit feit, gecombineerd met de beperkte conservering van botmateriaal in de kalkarme zandgrond, resulteert in een zeer beperkte fysische kwaliteit en inhoudelijke informatiewaarde van de aangetroffen begravingen. De datering van Christelijke graven is bij gebrek aan bijgiften vaak lastig. Ook in dit geval is de periode niet nader te bepalen dan de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd.

Het noordelijke deel van de begraafplaats is waarschijnlijk geheel geruimd. Dit blijkt uit de aanwezigheid van fragmenten van menselijk botmateriaal in de bovenste meter van het sediment, zonder dat er op een dieper niveau graven tevoorschijn zijn gekomen. Het is op basis van de verzamelde gegevens niet mogelijk te bepalen waarom in de zuidwesthoek van het opgegraven deel van het kerkhof de graven dieper zijn ingegraven en daardoor niet geheel zijn geruimd. Mogelijk zijn deze begravingen ouder dan de geruimde graven, waardoor ze bij aanleg vanaf een lager gelegen maaiveldniveau zijn ingegraven.

- 7 *Zijn er sporen aanwezig uit de pre- en protohistorie (Laat-Neolithicum tot en met Romeinse Tijd) en de Vroege Middeleeuwen?*

Sporen uit de prehistorie (Laat-Neolithicum tot en met Midden-IJzertijd) zijn niet aangetoond. De vroegste sporen dateren uit de Romeinse Tijd. Daarnaast zijn diverse sporen ontstaan in de Vroege Middeleeuwen en dan met name de Karolingsche Tijd. De aanwezigheid van een greppel is een aanwijzing voor het reeds bestaan van een verkavelingssysteem in de Vroege Middeleeuwen.

- 8 *Tot wat voor type structuren zijn de sporen te groeperen en wat is de meer specifieke datering?*

De enige herkenbare structuur is een gedeeltelijke plattegrond van een houten gebouw. Deze is niet nader te dateren dan dat zij voorafgaat aan de aanleg van de eng.

- 9 *Wat is de ruimtelijke spreiding (verticaal en horizontaal), fysieke kwaliteit, datering en inhoudelijke informatiewaarde van de sporen en bijbehorende vondsten? In hoeverre zijn de sporen aangetast door de aanleg van de es? Is er onder de es een concentratie van aardewerk en/of vuursteen (Laat-Neolithicum–Bronstijd) aanwezig, die wijst op een vondstniveau?*

De sporen onder het esdek lopen in datering uiteen van de Romeinse Tijd tot de Vroege Middeleeuwen. De Romeinse sporen zijn beperkt tot de westelijke kant van het onderzoeksterrein, de vroegmiddeleeuwse sporen lijken zich te clusteren aan de noordzijde. De aanleg en het gebruik van de es hebben geresulteerd in een aftopping van de sporen. Over het algemeen is voldoende diepte van de sporen over om het profiel in doorsnede te kunnen bepalen en er is niet of nauwelijks sprake van uitspoeling. De fysieke kwaliteit van de sporen is redelijk tot goed. Er zijn geen aanwijzingen voor vondstconcentraties, vegetatieniveau's of leefoppervlakken uit de vroege prehistorie.

- 10 *Hoe ziet de stratigrafische opbouw van het terrein eruit? Hoeveel lagen met*

begravingen zijn aanwezig?

De stratigrafische opbouw van het terrein is relatief eenvoudig. De aangetroffen sporen tekenen zich voor het merendeel af in het pleistocene zand en worden afgedekt door een restant van een esdek. In dit esdek is in een later stadium begraven, rondom de kerk. Van dit grafveld is enkel de onderste laag graven slechts deels bewaard gebleven, daar het overige deel geruimd en geëgaliseerd is. Het geheel wordt afgedekt door een circa 25 centimeter dikke laag erfverharding.

6.2 Aanbeveling

In het kader van dit onderzoek is het gehele te bebouwen deel van het onderzoeks-terrein vlakdekkend opgegraven. Hiermee heeft de kerkvoogdij van de Hervormde gemeente Leersum aan zijn maatschappelijke verplichting jegens het cultureel erfgoed voldaan. De enige aanbevelingen die hier gedaan worden, betreffen dan ook eventueel toekomstig onderzoek in de directe omgeving.

- Als er al sprake is van een voorganger van de kerk, moet deze gezocht worden onder de huidige kerk of direct ten noorden van het koor van de kerk.
- Onder het esdek zijn sporen uit diverse perioden aanwezig. Bij bodemingrepen dieper dan 80 cm –MV in de directe omgeving van de kerk, dient nader archeologisch onderzoek plaats te vinden.

Literatuur

- Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001. *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Assen.
- Dekker, C., 1983. *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Zutphen (Stichtse Historische Reeks 9).
- Dekker, C., 1997a. De stichting van parochies. In: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht, pp. 143–154 (Stichtse Historische Reeks).
- Dekker, C., 1997b. Vroege en Volle Middeleeuwen. Landschap en bewoning. In: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht, pp. 67–74 (Stichtse Historische Reeks).
- Dekker, C., Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), 1997. *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht (Stichtse Historische Reeks).
- Es, W.A. van, 1997. De vroegste bewoners. In: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht, pp. 15–41 (Stichtse Historische Reeks).
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 1980. *Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogstraat I*. Amersfoort (Nederlandse oudheden 9, Kromme Rijn project 1).
- Gerritsen, F.A., 2001. *Local Identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Vrije Universiteit Amsterdam (diss.).
- Hessing, W.A.M., 1997. De Romeinen in Utrecht. In: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht, pp. 43–58 (Stichtse Historische Reeks).
- Huijts, C.S.T.J., 1992. *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.* Arnhem.
- Jongste, P.F.B. & M. van Dinter, 2003. *Inventariserend vooronderzoek Leersum, Michaëlkerk*. Bunschoten (ADC Rapport 168).
- Lägers, H.L.F. & M.A. Prins-Schimmel, 2000. *Leersum. Geschiedenis en Architectuur*. Zeist (Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht).
- Lanting, J.N., 1990. De ouderdom van de houten gebouwen onder de St.-Walburg en Martinikerk. In: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum, pp. 155–175.
- Reusink, H.J., 1988. *Leersum, grafheuvels op de Zuilensteinsche Kop*. Amersfoort/Zutphen (Archeologische monumenten in Nederland 11).
- Rooijen, A. van, 2002. Leersum. Rijksstraatweg. In: D. Kok, R. Kok & F. Vogelzang (red.), *Archeologische Kroniek provincie Utrecht 2000–2001*. Utrecht, pp. 83–88.

- STIBOKA, 1966. *Bodemkaart van Nederland, 1:50000, blad 39 west, Rhenen*.
Wageningen/Haarlem. Stichting voor Bodemkartering, Rijksgeologische dienst.
- STIBOKA, 1986. *Geomorfologische kaart van Nederland. 1:50000, blad 39, Tiel*.
Wageningen/Haarlem. Stichting voor Bodemkartering, Rijksgeologische dienst.
- Ypey, J., 1965–1966. Das frühmittelalterliche Gräberfeld in Leersum, Prov. Utrecht.
Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 15–16, pp.
145–168.

Bijlage 1 Analyseresultaten aardewerk

Gebruikte afkortingen

b	bodem
bd	Badorfaardewerk
bsg	bijna-steengoed
fai	faience
gb	grijsbakkend
gw	gladwandig
hv	handgevormd aardewerk
indet	ondetermineerbaar
iw	industriële witte keramiek
kp	kogelpotaardewerk
lme	Late Middeleeuwen
nt	Nieuwe Tijd
ov	overig
p	porselein
paf	Paffrath-aardewerk
pd	Pingsdorf-aardewerk
per	periode
psg	proto-steengoed
r	rand
rb	roodbakkend aardewerk
rom	Romeinse Tijd
rw	ruwwandig aardewerk
seg	segment
sg	steengoed
sp	spoor
tot	totaal
vl	vlak
vme	Vroege Middeleeuwen
vnr	vondstnummer
vul	vulling
w	wand
wp	werkput

wp	vl	sp	vul	seg	vnr	soort	r	w	b	ov	tot	bijzonderheden	per
1	1	8	1	1	5	sg	–	1	–	–	1	Siegburg, gevlamd 15e eeuw	lme
1	1	8	1	1	5	hv	–	1	–	–	1	roet buiten, kookpot, kogelpotaardewerk?	lme
1	101	902	1	1	4	sg	–	1	–	–	1	Siegburg 14e eeuw	lme
1	101	902	1	1	4	hv	–	1	–	–	1	kogelpotaardewerk?	lme
1	101	902	1	1	13	rw	–	–	1	–	1	waarschijnlijk Romeins, vlakke bodem, scherpe draairingen aan binnenzijde	rom
1	101	902	1	1	13	sg	–	1	–	–	1	Siegburg, oranje blos, 15e eeuw	lme
1	511	1011	1	1	1	rb	2	–	3	–	5	18e eeuw, 2 koppen, 1 pispot, 1 kachelpa, 2 fragmenten met gele slib	nt
1	511	1011	1	1	1	iw	1	1	–	–	2	creamware kom, 18e eeuw	nt

wp	vl	sp	vul	seg	vnr	soort	r	w	b	ov	tot	bijzonderheden	per
1	511	1011	1	1	1	sg	–	1	–	–	1	Raeren kan 16–17	nt
1	511	1011	1	1	1	pd	–	–	1	–	1	bodem tuitpot, roet buiten	lme
1	511	1011	1	1	1	kp	1	2	–	–	3	laat, horizontaal afgeplatte rand met buitenzijdig verdikte lip en dekselgeul	lme
1	511	1011	1	2	2	rb	1	2	1	–	4	1 met ringeloor, 18e eeuw	nt
1	511	1011	1	2	2	fai	–	–	1	–	1	blauw-wit, 18e eeuw	nt
1	511	1011	1	2	2	indet	–	2	–	–	2	reducerend gebakken, waarschijnlijk gedraaid, vrij fijne zandmagering met glimmers en chamotte, waarschijnlijk Romeins schotel, Chinees	rom?
1	511	1011	1	3	3	p	–	–	1	–	1	creamware, 18e eeuw	nt
1	511	1011	1	3	3	iw	–	4	1	–	5	sterk verweerd met	nt
1	511	1011	1	3	3	fai?	–	2	–	–	2	ijzerconcreties	nt
1	511	1011	1	3	3	sg	–	1	–	–	1	kan, Raeren	nt
1	511	1011	1	3	3	rb	–	3	–	1	4	worstoor sterk verweerd	nt
2	1	3	1	1	11	hv	–	2	–	–	2	kogelpotaardewerk	lme
2	1	3	1	1	11	pd	–	1	–	–	1	ijzerengobe donker	lme
2	1	4	1	1	12	hv	1	1	–	–	2	grof graniet gemagerd, eenvoudige ronde rand, deels secundair verbrand	vme
2	1	5	1	1	7	hv	–	1	–	–	1	grove granietmagering, reducerend gebakken	vme
2	1	5	1	1	7	bd	1	1	–	–	2	r met radstempel, min of meer cilindrisch, iets verdikt, Badorf tuitpot (Van Es & Verwers 1980, type WIIC, klasse WIly), late 8e–9e eeuw	vme
2	1	8	1	1	8	rb	–	2	–	–	2	ongedecoreerd, ongeglazuurd, Dorestad baksel W2, oranje-rood	vme
2	1	8	1	1	9	indet	–	–	–	1	1	–	indet
2	1	8	1	1	9	bsg	–	1	–	–	1	ijzerengobe, vrij dunwandig	lme
2	1	8	1	1	9	hv	–	1	–	–	1	kogelpotaardewerk, roet buiten	lme
2	511	1011	1	1	6	sg	–	1	–	–	1	kan, Siegburg, 15e eeuw	lme
2	511	1011	1	1	6	psg	–	1	–	–	1	ijzerengobe buitenzijde	lme
2	511	1011	1	1	6	gb	–	1	–	–	1	waarschijnlijk 15e eeuw	lme
2	511	1011	1	1	6	rb	1	3	1	–	5	r: Rijnlands bord 18e eeuw, b: roodbakkend, deels gepolijst met steen, standvoet, gedraaid, waarschijnlijk 18e-eeuws	nt
2	511	1011	1	2	10	bd	–	1	–	–	1	–	vme

wp	vl	sp	vul	seg	vnr	soort	r	w	b	ov	tot	bijzonderheden	per
3	1	5	1	1	14	hv	5	16	4	–	25	r: iets puntig, oppervlak gepolijst, kookpot, 1 kom met horizontaal afgeplatte, gegladde rand, 3 randen met nagelindrukken op de buitenrand, waarvan 1 ook met nagelindrukken op grootste buikomvang, 2 w met nagelindrukken, alles reducerend gebakken met oxiderend buitenoppervlak door gebruik, plantaardige magering, aankeksel en volop roet, ijzerconcreties	rom
3	1	5	1	1	14	rw	–	1	–	–	1	dikwandig, reducerend gebakken, ijzerconcreties. waarschijnlijk dolium	rom
3	1	5	1	1	14	indet	–	1	–	–	1	reducerend gebakken, metalig oppervlak, ijzerconcreties, Paffrath?	lme?
3	1	16	1	1	18	gw	–	1	–	–	1	fijne zandmagering met glimmers. oxiderend gebakken, oranje, waarschijnlijk van kruik of kruikamfoor, ijzerconcreties	rom
3	1	17	1	1	16	sg	–	1	–	–	1	hals van kan met ribbels, Siegburg, 14e–15e eeuw	lme
3	1	23	1	1	20	gw	–	5	–	–	5	grote, oxiderend gebakken (oranje) fragmenten van kruiken of kruikamforen	rom
3	1	25	1	1	17	gb	–	–	1	–	1	bodem van kan of pot met standlobben, sterk verweerd, late 14e–15e eeuw	lme
3	1	25	1	1	17	rb	1	–	–	–	1	waarschijnlijk 15e-eeuwse grape	lme
3	1	34	1	1	19	bd	–	1	–	–	1	radstempes en versiering met leemengobe (oranje), deels losgelaten, Hunneschans aardewerk, 9e(–10e) eeuw	vme